

Олександр ПРИТУЛА

кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри теорії та методики фізичної культури і спорту
Запорізький національний університет
<https://orcid.org/0000-0001-8800-8207>

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються основні громадянські якості особистості, зокрема уміння захищати свої інтереси, поважати інтереси та права інших, що має формуватися з раннього дитинства в межах виховання асертивності як здатності особи діяти незалежно від зовнішнього впливу й оцінок, упевнено відстоювати свої права, поважаючи права інших.

Проаналізовано громадянську гідність як квінтесенцію громадянського виховання особистості. Громадянська гідність як важлива громадянська якість допомагає особі усвідомити своє місце в суспільстві, свої права й обов'язки, відчути персональну відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною та самою собою і визначає в кінцевому підсумку її громадянську поведінку.

Відзначається, що почуття громадянської гідності передбачає переживання позитивного ставлення до самого себе як громадянина й вимагання такого самого ставлення з боку інших, допомагає людині усвідомити своє місце в суспільстві, свій громадянський обов'язок, відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною та самою собою і визначає її громадянську поведінку. За результатами виховання окреслених вище громадянських якостей і чеснот відбувається становлення патріота і громадянина України. При цьому як патріот людина відчуває любов до своєї Батьківщини, а як громадянин вона усвідомлює свої обов'язки перед нею.

Ключові слова: громадянське виховання, асертивність, громадянська якість, громадянська гідність, суспільна цінність, громадянська вихованість, патріотизм.

Olexandr PRYTULA

FORMATION OF CIVIC QUALITIES OF THE PERSONALITY

The article examines the basic civic qualities of the personality, in particular, the ability to protect one's interests, respect the interests and rights of others, which should be formed from early childhood within the framework of the education of assertiveness as a person's ability to act independently of external influence and assessments, to confidently defend one's rights while respecting the rights of others.

Civic dignity as the quintessence of civic education of the individual is analyzed. Civic dignity as an important civic quality helps a person to realize his place in society, his rights and responsibilities, to feel personal responsibility towards compatriots, the Motherland and himself, and ultimately determines his civic behavior.

It is noted that a sense of civic dignity involves experiencing a positive attitude towards oneself as a citizen and demanding the same attitude from others, and helps a person to realize his place in society, his civic duty, responsibility to his compatriots, the Motherland and himself, and determines his civic behavior as a result of education of the civic qualities and virtues outlined above, the formation of a patriot and citizen of Ukraine takes place. At the same time, as a patriot, a person feels love for his Motherland, and as a citizen, he is aware of his duties to it.

Key words: civic education, assertiveness, civic quality, civic dignity, social value, civic education, patriotism.

Постановка проблеми. Гостра потреба у формуванні громадянських якостей особистості актуалізувалася в умовах повномасштабної війни, яку розпочала Російська Федерація проти України і всього цивілізованого світу. В умовах, коли окупаційна влада реалізує цілеспрямовану політику знищення української громадянської ідентичності через інститути формальної і неформальної освіти, значення громадянських якостей особистості усвідомлюється як ніколи.

У процесі формування громадянських якостей особистості не менш важливим є здатність брати участь у громадському житті, що в ідеалі має доповнюватися здатністю людини до самовизначення, яку С. Гончаренко вважає однією з найважливіших громадянських якостей в умовах сьогодення. Вона допомагає сучасній людині «розумно існувати в умовах вибору, тобто в умовах свободи й відповідальності» [5, с. 75]. Ця теза підтверджує необхідність розвитку умінь і навичок адаптації до всього нового, що є критично важливим у часи швидкоплинних соціальних змін, які вимагають постійного пристосування до економічних змін, нових соціально-політичних реалій або інших обставин, і розвитку здатності ефективного вирішення проблем, які часто не можливо передбачити заздалегідь [7].

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Для дослідження особливостей громадянських якостей особистості доречним є категоріальний апарат і методологічні підходи, розроблені в концепціях наступних дослідників: О. Артюшенко, І. Беха, В. Бобрицького, С. Вдовіченка, С. Гончаренка, О. Гук, Л. Зубрицької, Л. Карпушевої Н. Марущак, Т. Продан, Т. Ремех, О. Сухомлинської, Т. Ціпан, Т. Швець і багатьох інших.

Незважаючи на досить широке представлення наукових напрацювань, проблема сучасної філософії громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни, особливо в історіософському та світоглядно-виховному аспектах, представлена ще не достатньо повно.

Мета дослідження – розкрити громадянські якості особистості як орієнтири становлення українського громадянина.

Виклад основного матеріалу. Здатність брати участь у громадському житті уможливує інші складові громадянської компетентності, які представлені в чинній Концепції розвитку громадянської освіти в Україні та інших документах:

– комунікативні вміння, зокрема навички спілкування, встановлення конструктивних відносин з іншими людьми, уміння дебатовати, вести діалог, обговорювати суспільні проблеми в публічному просторі;

– солідарність, емпатія, навички розв'язання соціальних суперечностей і врегулювання конфліктів, здатність взаємодіяти з опонентами, представниками інших культур, здатність до співпраці та волонтерської діяльності;

– установка на відповідальну суспільну діяльність, громадянська активність, громадянська позиція, знання способів участі в суспільно-політичному житті та вміння їх застосовувати на практиці; відповідальність у реалізації своїх прав і обов'язків, що необхідні для участі в громадському житті;

– готовність діяти в умовах невизначеності, відповідально робити вибір й ухвалювати обґрунтовані рішення на основі усвідомленого й виваженого вибору [15, с. 39; 13].

Уміння захищати свої інтереси, поважати інтереси та права інших є важливішою громадянською якістю, яка також має формуватися з раннього дитинства. Для характеристики цієї якості варто зупинитися на понятті асертивності (від англ. *assertion* – «наполягати на своєму»), яка характеризує здатність людини незалежно від зовнішніх факторів самостійно регулювати власну поведінку, нести відповідальність за неї, упевнено й гідно відстоювати свої права, поважаючи при цьому права інших. Асертивність часто розглядають як базисну інтегративну рису особистості, яка характеризує рівень її соціальних досягнень. Розвинута асертивність дає змогу людині ефективно вибудовувати свою поведінку з урахуванням конкретних умов і

прийнятих соціальних норм. Така поведінка «є прямою, відкритою, що не має цілю причинити шкоду іншим людям» [17, с. 259].

Концепція асертивності сформувалася в середині ХХ ст. на основі дослідження американського психолога А. Солтера та ключових положень гуманістичної психології. Асертивність – здатність людини конструктивно відстоювати свої права, відстоювати власні погляди, не порушуючи при цьому права інших. Вона характеризує здатність оптимально реагувати на критику та вміння говорити «ні» собі й іншим, а також самостійно регулювати свою поведінку та відповідати за неї. Асертивну поведінку розглядають як «оптимальний, найбільш конструктивний спосіб міжособистісної взаємодії на протигагу двом найпоширенішим деструктивним способам – маніпулюванню та агресивності» [6], а також пасивності. На відміну від агресивної поведінки, коли людина ставить свої потреби вище за потреби інших, часто таким чином провокуючи конфлікт, або пасивної поведінки, коли людина не чинить супротиву в ситуації порушення власних прав, асертивна передбачає партнерство, збереження поваги у найскладніших ситуаціях.

Для виховання асертивної поведінки доречні всі виховні засоби в родині, дошкільному закладі та школі. Серед них напевно найвагомішу роль відіграє особистий приклад батьків і вихователів. На жаль, далеко не всі батьки й вихователі здатні бути таким прикладом, адже самі були виховані в іншій системі. Крім того, здатність людини відстоювати свої права, не порушуючи при цьому права іншої людини, варто розвивати в будь-якому віці. У цьому зв'язку ключову роль відіграють засоби громадянської освіти на всіх освітніх рівнях, що покликані розвивати «громадянськість» як морально-духовний стан свідомості особистості. Цей стан, як зазначає С. Рябов, «зумовлюється обізнаністю людини щодо своїх прав і обов'язків, власних інтересів і можливостей їх реалізації в суспільстві», і утверджується «на підставі досвіду співіснування з громадою» [цит. за 3, с. 10].

У чинній Концепції розвитку громадянської освіти в Україні вміння захищати свої інтереси й поважати інтереси та права інших відображено через такі громадянські компетентності, як «розуміння та сприйняття цінності прав і свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших; здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки / позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб» [13]. Для розвитку цих компетенцій важливу роль відіграють суспільствознавчі дисципліни, а також спеціальні курси з громадянської освіти, які мають «будуватись не лише на основі національної культури і національних цінностей, а й з урахуванням загальноцивілізаційної спадщини людства, плюралізму, прагненням до універсалізації загальних правил та цінностей» [8, с. 100].

Наприклад, курс із прав людини покликаний поглибити знання учнів з найважливішого для життя в демократичному суспільстві аспекту правової науки – права і свободи людини і громадянина. У межах такого курсу учні знайомляться з важливою інформацією щодо прав і свобод людини, а також через самостійну роботу, роботу в парах і групову роботу покращують свою обізнаність із цих питань. Під час вивчення подібних курсів важливо розвивати вміння учнів ставити питання та знаходити на них відповіді, встановлювати зв'язки між вивченим і новим матеріалом та висловити свою думку. Працюючи з підручником і додатковою літературою, учні читають казки на тему прав людини, виконують пізнавальні завдання, розбирають правові ситуації та задачі, терміни, знайомляться з біографічними даними відомих правозахисників, фрагментами і зразками юридичних документів, практичними порадами та довідковою інформацією тощо. Робота учнів із таким матеріалом стимулює їх роздуми щодо відповідності навколишньої дійсності міжнародним стандартам із прав людини, а також підштовхує до дій, що спрямовані на дотримання прав людини для всіх. Крім того, завдяки участі у дискусіях і дебатах із численних питань, що сто-

суються прав людини, в учнів формується власне ставлення до питань прав і свобод людини, до держави як інституту правового захисту, а також усвідомлюються власні можливості захистити свої права. Важливу роль у вивченні проблематики прав людини відіграють інтерактивні методи навчання й різноманітні педагогічні технології розвитку критичного мислення, адже демократичні цінності формує також стиль навчання, а не тільки його зміст. Тому на уроках рекомендовано систематичне проведення дискусій, рольових та ділових ігор, моделювання ситуацій, вирішення різноманітних проблем і задач, проектування, проведення мозкових штурмів, екскурсій, соціологічних опитувань тощо [7].

Найкращим полем відпрацювання умінь захисту своїх інтересів є досвід співіснування з громадою, участь у діяльності громадських організацій, шкільному або студентському самоврядуванні. Наприклад, участь у студентському самоврядуванні дає змогу молодій людині набути навичок організації навчально-пізнавальної діяльності, розвинути здібності, нахили, отримати можливість спілкування, самовизначення (через різноманітні гуртки, шкільні театри, музеї, клуби тощо), реалізовувати волонтерські проекти (допомога ветеранам праці, інвалідам, постраждалим із зони бойових дій, шевство над будинками дитини та ін.), брати участь у природоохоронній роботі [11, с. 881], інших громадянських ініціативах.

Набуті вміння мислити критично, робити власні висновки, захищати особисті інтереси, поважати інтереси та права інших і відпрацювання їх на практиці зумовлюють **становлення громадянської гідності людини** як квінтесенції громадянського виховання особистості.

У філософських словниках термін «гідність людини» (від лат. dignus – «цінний», «відповідний», dignitation – «репутація») трактується як категорія етики і природного права, яка характеризує цінність людської особистості, що визнана самою людиною та її соціальним оточенням. Гідність або достойність також визначають як «поняття

моральної свідомості, яке виражає уявлення про цінність кожної людини як моральної особистості, а також... особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства» [12, с. 33].

Досліджуючи релігійні й морально-етичні підвалини права на людську гідність, С. Вдовиченко та В. Кампо, зазначають, що усвідомлення власної гідності залежить від рівня розвиненості духовного «Я» особи. Зокрема, у Біблії, яку справедливо вважають духовним джерелом формування засад законодавства та його реалізації, говориться: «Усі люди наділені гідністю. Творячи людину за своїм образом і подобою, наділив її почуттям самоповаги, власної гідності й достоїнства. Отже, всі люди мають природне право на гідність, незалежно від їх майнового стану, соціального походження тощо, бо вони створені за образом Божим» [4, с. 58]. Тож, продовжують свою думку автори, «людина як Боже створіння гідна того, щоб жити у пристойних природних і соціальних умовах, керувати собою, а також гідна ставлення до себе як до суб'єкта морального вибору... У сучасних умовах людська гідність залишається тією найвищою цінністю, яку мають боронити людство, держава і суспільство» [4, с. 58–59].

Сьогодні право на гідність кожної людини і громадянина закріплено в конституціях багатьох держав і міжнародних документах. Зокрема, у Конституції України, як і в більшості міжнародних документів з прав людини, гідність визнається «найвищою соціальною цінністю». У тексті Конституції зазначено: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах... кожен має право на повагу до його гідності» [10]. Цими положеннями визнається, що гідність людини ґрунтується на принципі моральної рівності всіх людей, що незалежно від соціального стану, расової, релігійної, національної, професійної чи іншої належності, гідністю володіє кожна людина.

Похідне від поняття людської гідності почуття громадянської гідності трактують як усвідомлення особою власної громадської ваги та громадського обов'язку» [1,

с. 7], «переживання громадянином позитивного ставлення до самого себе і вимагання ним такого самого ставлення з боку інших з огляду на цінності своєї держави. Також переживання власної громадянської гідності передбачає дотримання принципу рівності в оцінці й спілкуванні з представниками інших держав. В основі громадянської гідності особистості лежить повага до прав і свобод людини, суспільна мораль, а також діяльність, спрямована на їх захист» [19].

Моральне обґрунтування прав людини як взаємних зобов'язань, зазначає Т. Продан, ґрунтується на принципі моральної поваги до всіх людей і так званому вольовому моменті. Принцип моральної поваги трактують як право бути рівноправним та автономним членом світової спільноти. Це право для кожної людини є підставою вимагати поваги до себе заради неї самої. При цьому права не дані від природи чи Бога, натомість вони надаються або встановлюються як взаємні зобов'язання. До встановлення прав причетний «вольовий момент» – спільне рішення визнати себе носіями прав. «Визнавати себе носієм прав та із взаємністю до визнання іншого як суб'єкта прав означає поважати іншу особу. Отже, трансформація взаємних зобов'язань у взаємовизнанні моральні права становить джерело самоповаги та почуття власної гідності» [14, с. 20–21].

Крім того, варто враховувати, що з позиції соціальної психології гідність – це передусім якість особистості, яка формується з раннього віку й лише коригується під впливом соціального середовища. Громадянська гідність формується на основі почуття власної гідності людини, повазі й вимогливості до самого себе як громадянина, особистих уявленнях про честь громадянина, гідну і негідну поведінку стосовно держави та суспільства. Формування гідності, у тому числі громадянської, «це усвідомлення людиною вимог суспільства, контроль за своїми думками і вчинками, їх аналіз і самооцінка» [1, с. 7].

Почуття громадянської гідності І. Бех та О. Сухомлинська у своїх працях характеризують як одну з найважливіших грома-

дянських якостей. При цьому І. Бех поряд із громадянською гідністю виокремлює інші якості, що її доповнюють, – громадянська свідомість, почуття громадянської відповідальності й обов'язку, громадянська мужність, прихильність до державних інтересів, суспільна ініціативність, громадянська дисциплінованість, національна гідність, готовність захищати Батьківщину, піклування про державну мову, про природу, правосвідомість, громадянська активність, вірність, політична воля, прихильність до загальнолюдських цінностей, повага до національних традицій, державний оптимізм [2, с. 4–5]. А О. Сухомлинська наголошує на принциповій значущості громадянської гідності та таких якостей, як любов до свого народу, краю, Вітчизни, толерантність, демократизм, громадянська самосвідомість, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність, громадянська мужність, громадянська діловитість, працелюбність, повага до законів держави, чужої думки [16, с. 22].

Громадянська гідність як важлива громадянська якість допомагає особі усвідомити своє місце в суспільстві, свої права й обов'язки, відчути персональну відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною та самою собою і визначає в кінцевому підсумку її громадянську поведінку. Її становлення відбувається поступово, як і формування інших згадуваних вище громадянських якостей людини – через постійне підвищення якості її знань, зміцнення переконань щодо держави, громадянського суспільства, самої себе як громадянина України та відповідну поведінку [9, с. 215].

Становлення громадянської гідності щільно пов'язане з поняттям громадянської вихованості й морально-етичною складовою громадянськості особисті. При цьому громадську вихованість трактують як «сукупність стійких якостей особистості, яка визначає її здатність активно діяти задля держави, інших людей, природи, самої себе на основі сформованих знань громадянознавчої спрямованості і громадянських ставлень» [18, с. 23]. А мораль-

но-етичні компоненти громадянськості охоплюють відчуття свободи та відповідальності, сприйняття суспільних цінностей і дотримання соціальних норм, глибоке усвідомлення своїх прав та обов'язків та установку на активну участь у справах суспільства й держави [19], повагу й довіру до інших людей, соціальних і державних інститутів, здатність виконувати свої обов'язки, керуючись патріотичними, національними й інтернаціональними почуттями [5, с. 75].

Українці продемонстрували свою громадянську гідність як найвищу громадянську якість на Майдані 2014 року, який на честь масового та тривалого протесту громадян проти свавілля корупційної та проросійської влади назвали Революцією гідності. На той час «кожний свідомий громадянин зрозумів свій громадянський обов'язок, свою громадянську позицію. Якщо не я, то хто замість мене? Люди вийшли на Майдан захистити свої переконання, відстояти свою позицію» [1, с. 9]. Пізніше усвідомлення свого громадянського обов'язку побудило тисячі українців зі зброєю в руках встати на захист своєї Батьківщини. «Якщо не я, то хто замість мене?» – думають і промовляють тисячі українських воїнів, демонструючи свою громадянську гідність. Громадянську гідність як «морально-психологічну чесноту, що вибудовує відповідну структуру особистої поведінки – високоморальної, патріотичної, християнської» [1, с. 11], потрібно виховувати всіма можливими виховними засобами.

Висновки. Уміння захищати свої інтереси та відстоювати свої права, здатність з повагою ставитися до інтересів і прав інших є важливішими громадянськими якостями, які мають формуватися з раннього дитинства в межах виховання асертивності як здатності особи діяти незалежно від зовнішнього впливу та оцінок, упевнено відстоювати свої права, поважаючи права інших. На більш пізніх етапах соціалізації розвиток відповідних умінь та інших громадянських компетенцій забезпечують суспільствознавчі дисципліни, передусім спеціальні курси з громадянської освіти та прав людини, а також участь у діяльності громадських організацій, шкільному або студентському самоврядуванні.

Квінтесенцією громадянського виховання особистості є становлення її громадянської гідності як однієї з найважливіших громадянських якостей. Почуття громадянської гідності передбачає переживання позитивного ставлення до самого себе як громадянина й вимагання такого самого ставлення з боку інших, допомагає людині усвідомити своє місце в суспільстві, свій громадянський обов'язок, відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною та самою собою і визначає її громадянську поведінку. За результатами виховання окреслених вище громадянських якостей і чеснот відбувається становлення патріота і громадянина України. При цьому як патріот людина відчуває любов до своєї Батьківщини, а як громадянин вона усвідомлює свої обов'язки перед нею.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Артюшенко, О.** (2017). Гідність як цінність буття українського суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Вип. 10. С. 7–12.
2. **Бех, І. Д.** (1998). Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства*: зб. наук. ст. Черкаси. С. 3–6.
3. **Бобрицький, В. І.** (2019). Феномен громадянської освіти у філософському, соціальному і освітньому контекстах. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. Випуск 11 (3). С. 7–19.
4. **Вдовіченко, С., & Кампо, В.** (2012). Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 4. С. 55–62.

5. **Гончаренко, С.** (2012). Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
6. **Гук, О.** (2012). Асертивність як складова культури демократичного врядування. *Демократичне врядування: науковий Вісник*. Вип. 9. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26892/guk.pdf>.
7. **Гупан, Н., & Прометун, О.** (2008). Формування критичного мислення учнів у процесі навчання прав людини. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наук. праць / Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини*. Умань. № 27. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hupan_Nestor/Formuvannia_krytychnoho_myslennia_uchniv_u_protseisi_navchannia_prav_liudyny/.
8. **Зубрицька, Л. Й., & Побережник, А. Я.** (2018). Громадянська освіта у творчості Сергія Рябова як спосіб поширення та утвердження цінностей громадянського суспільства. *Наукові записки кафедри політології НАУКМА*. Вип. 1. С. 95–107.
9. **Карпушевська, Л. Р.** (2016). Теоретико-методологічні засади становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Вип. 20 (1). С. 210–222.
10. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K>.
11. **Кремень, В. Г.** (Ред). (2008). Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер. 1040 с.
12. **Марущак, Н. В.** (2018). Деякі аспекти розуміння людської гідності у працях видатних представників філософської думки Нового часу. *Forum Prava*. (4). С. 33–41.
13. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n299>.
14. **Продан, Т.** (2017). Людська гідність між мораллю і правом. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. Вип. 9. С. 18–25.
15. **Ремех, Т. А.** (2018). Сутність і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. *Український педагогічний журнал*. № 2. С. 34–41.
16. **Сухомлинська, О.** (1999). Ідеї громадянськості й школа в Україні. *Шлях освіти*. № 4. С. 20–25.
17. **Фальова, О. Є.** (2015). Асертивність як фактор самореалізації особистості жінки. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія»*. Вип. 50. С. 258–267.
18. **Ціпан, Т. С.** (2012). Педагогічні умови громадянського виховання підлітків у дитячо-юнацьких об'єднаннях: дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ціпан Тетяна Степанівна. Рівне. 23 с.
19. **Швец, Т. Е.** (2001). Громадянськість особистості як основний критерій ставлення громадянського суспільства. *Держава і право. Ін-т держави і права ім. В. Корецького*. № 9. С. 517–527. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp15/shvec_tezi.pdf.

REFERENCES

1. **Artiushenko, O.** (2017). Hidnist yak tsinnist buttia ukrainskoho suspilstva [Dignity as a value of being in Ukrainian society]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Seriiia filos.-politoh. studii. Issue 10. P. 7–12 [in Ukrainian].
2. **Bekh, I.D.** (1998). Psykholoho-pedahohichni umovy vykhovannia u molodi hromadianskosti. Hromadianske vykhovannia molodi v umovakh transformatsii suspilstva: zb. nauk. st. [Psychological-pedagogical conditions of citizenship education in young people] / *Collection of scientific articles*. Cherkasy. P. 3–6 [in Ukrainian].
3. **Bobrytskyi, V.I.** (2019). Fenomen hromadianskoi osvity u filosofskomu, sotsialnomu i osvitnomu kontekstakh [The phenomenon of civic education in philosophical, social and educational contexts]. *Osvitnii dyskurs: zbirnyk naukovykh prats. Collection of scientific works*. Issue 11 (3). P. 7–19 [in Ukrainian].
4. **Vdovichenko, S., & Kampo, V.** (2012). Pravo na liudsku hidnist: ukrainska teoriia i praktyka u konteksti yevropeiskoho dosvidu [The right to human dignity: Ukrainian theory and

practice in the context of European experience]. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. 2012. № 4. P. 55–62 [in Ukrainian].

5. **Honcharenko, S.** (2012). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]*. Kyiv: Lybid, 1997. 376 p. [in Ukrainian].

6. **Huk, O.** (2012). Asertyvnist yak skladova kultury demokratychnoho vriaduvannia [Assertiveness as a component of the culture of democratic governance]. *Demokratychnе vriaduvannia: naukovyi visnyk. Scientific Bulletin*. Issue 9. Retrieved from: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26892/guk.pdf> [in Ukrainian].

7. **Hupan, N. & Prometun, O.** (2008). Formuvannia krytychnoho myslennia uchniv u protsesi navchannia prav liudyny [Formation of students' critical thinking in the process of teaching human rights]. *Psykholoho-pedahohichni problemy sil'skoi shkoly: zbirnyk nauk. Prats. Collection of scientific works / Umanskyi derzh. ped. un-t im. P. Tychyny*. Uman. № 27. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Hupan_Nestor/Formuvannia_krytychnoho_myslennia_uchniv_u_protsesi_navchannia_prav_liudyny/ [in Ukrainian].

8. **Zubrytska, L.Y., & Poberezhnyk, A.Ya.** (2018). Hromadianska osvita u tvorchosti Serhiia Riabova yak sposib poshyrennia ta utverdzhennia tsinnosti hromadianskoho suspilstva [Civic education in the work of Serhiy Ryabov as a way of spreading and affirming the values of civil society]. *Naukovi zapysky kafedry politolohii NaUKMA*. Issue 1. P. 95–107 [in Ukrainian].

9. **Karpushevska, L.R.** (2016). Teoretyko-metodolohichni zasady stanovlennia hromadianskykh yakosti vykhovantsiv internatnykh zakladiv [Theoretical and methodological foundations of the formation of civic qualities of pupils of residential institutions]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*. Issue 20 (1). P. 210–222 [in Ukrainian].

10. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28 1996, No. 254k/96-VR]. Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K> [in Ukrainian].

11. **Kremen, V.H.** (Red). (2008). *Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of education]*. Kyiv: Yurinkom Inter. 1040 p. [in Ukrainian].

12. **Marushchak, N.V.** (2018). Deiaki aspekty rozuminnia liudskoi hidnosti u pratsiakh vydatnykh predstavnykiv filosofskoi dumky Novoho chasu [Some aspects of the understanding of human dignity in the writings of prominent representatives of modern philosophical thought]. *Forum Prava*. (4). P. 33–41 [in Ukrainian].

13. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 zhovtnia 2018 r. № 710-r Kyiv [On the approval of the Concept of development of civic education in Ukraine. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of October 3, 2018 No. 710]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n299> [in Ukrainian].

14. **Prodan, T.** (2017). Liudska hidnist mizh moralliu i pravom [Human dignity between morality and law]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Seria filos.-politoh. studii. Issue 9. P. 18–25 [in Ukrainian].

15. **Remekh, T.A.** (2018). Sutnist i struktura hromadianskoi kompetentnosti uchnia Novoi ukrainskoi shkoly [The essence and structure of civic competence of a student of the New Ukrainian School]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*. № 2. P. 34–41 [in Ukrainian].

16. **Sukhomlynska, O.** (1999). Idei hromadianskosti y shkola v Ukraini [Ideas of citizenship and school in Ukraine]. *Shliakh osvity*. № 4. P. 20–25 [in Ukrainian].

17. **Falova, O.Ye.** (2015). Asertyvnist yak faktor samorealizatsii osobystosti zhinky [Assertiveness as a factor of self-realization of a woman's personality]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni H. S. Skovorody*. Seria «Psykholohiia». Issue 50. P. 258–267 [in Ukrainian].

18. **Tsipan, T.S.** (2012). Pedahohichni umovy hromadianskoho vykhovanniapidlitkiv u dytiacho-iunatskykh ob'iednanniakh [Pedagogical conditions of civic education of teenagers in children's and youth associations] *Candidate's thesis*. Rivne. 23 p. [in Ukrainian].

19. **Shvets, T.E.** (2001). Hromadianskist osobystosti yak osnovnyi kryterii stavlennia hromadianskoho suspilstva [Individual citizenship as the main criterion for the formation of a civil society]. *Derzhava i pravo*. In-t derzhavy i prava im. V. Koretskoho. № 9. P. 517–527. Retrieved from: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp15/shvec_tezi.pdf [in Ukrainian].